bilig
KIŞ/2017/SAYI 80
95-122

İnsan-ı Kâmil'e Bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî

Funda Toprak*

Öz

Tasavvuf literatürüne Muhyiddin İbnu'l-Arabi ile giren *insan-ı kâmil* anlayışı, insanın hem kul olarak sorumlukları hem de yaşadığı toplumda mutluluğunu sağlayan bir düşünce sisteminin sonucudur. Erdemli insanın özellikleri, tarih boyunca pek çok düşünürün eserlerinde değerlendirilmiştir. Çalışmamız, iki büyük düşünür ve şairin eserlerinden yola çıkarak yapılan karşılaştırmalı bir analizdir. Türkistan'da Türk-İslam anlayışının yerleşmesinde ve Anadolu'da tasavvufun kuruluşunda söz sahibi olmuş etkin bir sûfi olan Hoca Ahmed Yesevî, *hikmet* adlı şiirlerinde İslam'ı ve tasavvufu, halkın anlayabileceği sade ve açık bir dille anlatmış, hikmetlerin tekkelerde okutulup günümüze kadar ulaşmasına katkıda bulunmuştur. Yusuf Has Hacip ise *Kutadgu Bilig* adlı eserinde, insanın hem bu dünyada hem de ahiret hayatında mutluluğunun ipuçlarını vermeye çalışır. Kutadgu Bilig'in de asıl konusunu mükemmel insan (*insan-ı kâmil*) oluşturur. Türk-İslâm felsefesini ortaya koyması açısından eşsiz olan bu eserde Yusuf Has Hacip, Hoca Ahmed Yesevî'den farklı bir sûfi anlayışını da sergilemektedir. O, dünyadan da asla vazgeçmeyen, dünya ve ahiret arasında bir denge kurmaya çalışan bir düşünürdür.

Anahtar Kelimeler

Hoca Ahmed Yesevî, Yusuf Has Hacip, insan-ı kâmil, Kutadgu Bilig, Divan-ı Hikmet

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi – Ankara/Türkiye
fundatoprak25@hotmail.com

Tasavvuf literatüründe Muhyiddin İbnu'l Arabi ile giren *insân-ı kâmil* anlayışı aslında kökleri çok daha eskilere dayanan bir anlayışın, mikro kozmos ve makro kozmos arasındaki bağlantıyı esas alan bir düşüncenin sonucu olarak insanın kainattaki yerini belirleyen bir düşünce sitemiyle Sokrat'tan beri değişik toplumların üzerinde düşündüğü bir anlayıştır.

"İnsân-ı kâmil konusu ontolojik açıdan İbnu'l Arabi'nin temellendirdiği varlık mertebeleri bağlamında ele alındığında anlaşılabilir. İbnu'l Arabi'ye göre mutlak vücud, ilk mertebede (taayyun-ı evvel) ahadiyyetini vahidiyyete dönüştürerek taayyunata başlamıştır. Asıl yaratma fiili İbnü'l Arabi'nin "hakikat-i Muhammediyye" adını verdiği mertebeden sonra gerçekleşmekte bütün mahlukat ondan yaratılmaktadır. La Taayyun "(ahadiyyet) hakikat-i Muhammediyye'nin batını, o da La Taayyun'un zahiridir. Bu meretebeye verilen isimlerden biri de *insân-ı kâmil*'dir. Allah, *insân-ı kâmil'i* yarattığı zaman ona, akl-ı evvel mertebesini vermiş ve kendisine bilmediği şeyleri öğretmiştir. Onun mertebesini meleklere tarif etmiş, ve onlara insanın alemde kendisinin halifesi olduğunu bildirmiş, göklerde ve yerde bulunanların hepsini onun emrine amade kılmış, böylece Allah'ın alemdeki hükmü insân-ı kâmil ile zahir olmuştur. Allah'ı ancak *insân-ı kâmil* bilebilir çünkü o, Allah isminin mazharıdır. Öte yandan varlık mertebelerinin sonuncusu da mertebe-i *insân-ı kâmil* 'dir. Bu mertebe La Taayyun dışındaki bütün mertebelerin hakikatlerini kapsar." (Aydın 2000: 330). İbnu'l Arabi'den çok önce de Cüneyd-i Bağdadî, Hallac-ı Mansur, Beyazıd-ı Bestami gibi düşünürler aynı anlayışın temsilcileri olmuşlardır, hatta Hoca Ahmed Yesevî'de bu tasavvuf erbablarına sık sık telmihte bulunmuştur.

Tasavvufî sistemini insan-i kâmil olgusu üzerinde kuran Abdülkerim el-Cilî, insanların tamamının, insan olmaları açısından, diğer varlıklar arasında kâmil olduklarını belirttikten sonra şu tasnif ve izahı yapar: 1. Bi'l-fiil kâmil olan insanlar. Bunlar da iki guruba ayrılırlar: a. Tarih-i bir şahsiyet olarak Hz. Muhammed (s.a.s) hem kâmil, hem mükemmildir. b. Birer tarihî şahsiyet olarak diğer peygamberler ve veliler. Bunlar mükemmil olmayıp kâmildirler. Bu noktada metafizik, tasavvufî ve epistemolojik açıdan konuya yaklaşılmaktadır. 2. Bi'l-kuvve kâmil olan insanlar. Bu guruba bütün insanlar girer. Bir varlık olarak insan, ilahî isim ve sıfatların kendisinde tecelli ettiği kâmil varlıktır. Diğer varlıklarda parça parça olarak ortaya çıkan ilahî kemal, yalnızca insan vasıtasıyla toplu bir şekilde zuhur eder. Bu anlamda bütün insanlar kâmildir. Çünkü ontolojik yetkinlik insanın yaratılışında vardır. Ne var ki, bu yetkinlik

bi'l-fiil değil, bi'l-kuvvedir. Bu noktada konuya kozmik, felsefî ve ontolojik olarak yaklaşılmaktadır (Kartal 2003: 5).

Kenan Gürsoy bu süreci "erdem" fikrine götürerek insanın kendini anlama sanatı olarak şöyle değerlendirmektedir: "İnsanın ekzistansiyel bir tavırla kendi varlık temeline doğru yaşadığı bu aşma hareketini; bir başka deyişle kâmil insan'a doğru gerçekleştirilen 'mücahede'yi, yine o insanın bireysel anlamda kendi beninde yakaladığı bir evrensel yöneliş şeklinde düşünmek durumundayız. Bu, bir bakıma 'vahdet-i kesret'te, 'kesreti ise vahdet'te anlamak olduğu kadar, temeldeki aşkın ve ideal ben dolayısıyla, 'öteki'ni kendinde fakat 'kendi'ni de 'öteki'nde anlama sanatıdır. Bu harikulade kuruluşun öncelikle etik değerini anlamak mecburiyetindeyiz. O halde konu 'erdem' üzerinde düşünmek olacaktır." (2006: 81)

Erzurumlu İbrahim Hakkı hazretleri *insân-ı kâmil'in* on yedi özelliğini tespit etmiştir. Bunlar,

"İnsan-i Kâmil, 1. Cenab-ı Hakka üstün bir sevgi ve tam bir teslimiyetle bağlıdır… 2. Duaları kabul edilir, ancak edep ve hayâsından hiçbir şey istemez… 3. Allah katında hatırı sayılır biridir… 4. «Ey sevgili! Ben senin sırrınım, sen de benim sırrımsın» ilhamıyla, kendi dertlerinden, acılarından ve üzüntülerinden kurtulmuş, gönül huzuruna kavuşmuş, ilme›l-yakinden ayne›l-yakine gelmiş ve oradan da hakka'lyakin ile sarsılmaz makamı bulmuştur… 5. Yemeklerin en lezizi, kokuların en hoş ve iç açısı olanı, giyeceklerin en güzeli ile aksi olanları birdir… 6. İbadet dâhil bütün işlerinde ifrat ve tefritten uzaktır… 7. Verdiği sözü mutlaka yerine getirir… 8. Bütün iş, hareket ve davranışları iyilik, zikir ve ibadettir… 9. Yüzünü gören, sohbetinde bulunup tatlı sözlerini duyan büyük bir zevk alır… 10. Halkla az ve utangaç bir şekilde görüşür… 11. Dünya malına olan ilgi ve sevgisi sadece fakir müritlerine yardım etmek içindir… 12. Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmıştır… 13. Öyle temiz ve mutlu bir zattır ki, nurların kaynağı, sırların madeni, iyi insanların dostu ve dertlilerin dert ortağıdır… 14. Marifet ve muhabbete isteklidir; sohbetinde bulunanlara güler yüzle ve tatlı bir ifadeyle dinin esaslarını öğretir, yanlış inançlarını düzeltir ve böylece ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebine uymalarını sağlamaya çalışır… 15. Herkese aklının erdiği şekilde konuşur… 16. Üstün bir şan ve şerefe, güzel ahlaka, ilim ve irfana sahip olmasına rağmen dilediğini elde etmeye gücü yetmez. Zira bütün isteklerini terk etmiştir; tek isteği Cenab-ı

Hakk'tır… 17. Kendisini Allah'a teslim etmiş ve her işini O'na havale etmiştir…"(Ulusoy 1977: 15).

Hüseyin Atay'ın "İslam'da İnsân-ı Kâmil" isimli makalesinde Kur'an-ı Kerim'e göre *insân-ı kâmil*'in niteliklerini beş başlık altında değerlendirir.

Adalet; 2. İyi niyetlilik; 3. Başkasını istismar etmemek; 4. Doğruluk; 5. İffetli olma (155-171).

"Eski İran ananelerini bünyesinde barındıran Horasan, İslâmiyet'ten sonra tasavvuf cereyanının başlıca merkezlerinden biridir. Bu yüzden Mâverâünnehr İslâmlaştıktan sonra, bu cereyanın İslâmiyet'in evvelce takip ettiği yollardan Türkistan'a girmesi gayet doğal bir gelişme olmuştur. Herat, Nişabur, Merv hicrî III. asırda mutasavvıflarla nasıl dolmaya başlamışsa, hicrî IV. asırda Buhara ve Fergana'da da şeyhlere tesadüf edilmeye başlanmıştır. Hatta Fergana'da Türkler kendi şeyhlerine "Bab", yani "Baba" namını vermişlerdir. Horasan'a herhangi bir münasebetle gidip gelen Türkler arasından da mutasavvıflar yetişmiştir. Meşhur Ebû Said Ebu'l-Hayr'ın çok hürmet ettiği Muhammed Ma'şûk Tûsî ile Emîr Ali Ebû Halis Türk idiler. İşte bu sayede, Türkler arasında tasavvuf cereyanı yavaş yavaş kuvvetlenmiş, Buhara, Semerkant gibi büyük İslâm merkezlerinden dervişler aracılığıyla göçebe Türklere de ulaşılmaya başlanmıştır"(Köprülü 2013: 18-19).

11ve 12. yüzyılın iki büyük düşünür ve şairi Hoca Hoca Ahmed Yesevî ve Yusuf Has Hacip'tir. Hoca Hoca Ahmed Yesevî "hikmet"leriyle Türk Tasavvuf anlayışının temellerini atmış, Yusuf Has Hacip ise 6645 beyitlik eseri Kutadgu Bilig ile insana hem bu dünyada hem de öbür dünyada mutlu olma bilgisini sunmuştur. Her iki düşünürün de rehberi İslam dinidir. Hoca Ahmed Yesevî yetiştiği coğrafya itibariyle çok zengin bir kültür ortamının içerisindedir. Kemal Eraslan, O'nun Arslan Baba'dan melâmet esaslarını, Yusuf Hemedânî'den zühd, takvâ, riyâzet, mücâhede, ibadet ve zikir esaslarını aldığını ayrıca Hikmetlerinde İbrâhim Ethem (ö.161/777), Şakîk-i Belhî (ö.194/809), Ma'rûf-i Kerhî (ö.200/816), Bâyezid-i Bistâmî (ö.261/875), Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909), Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921) ve Şiblî (ö.334/945) gibi büyük mutasavvıfların tesiri altında kaldığını, böylece zengin bir muhteva kazandığı belirtir (Eraslan 1998: 82). Hoca Ahmed Yesevî, 63 yaşına geldiğinde peygamberimiz Hazret-i Muhammed'in ölüm yaşı olması sebebiyle üç arşın yüksekliğinde ve genişliğinde bir çilehane kazdırarak günlerini ibadet ve zikirle

geçirir. Zikir sırasında göğsü dizlerine değdiği için zedelenir ve bu nedenle kendisi tasavvuf erbabı arasında "ser-halka-i sine-rişan" olarak adlandırılır (Cebecioğlu 2009: 26).

Fuad Köprülü, onun Türk İslam edebiyatındaki yerini ve önemini şu cümleleriyle aktarmaktadır:

Hoca Ahmed Yesevî vakarlı, uzak görüşlü ve muhakemeli bir Türk mutasavvıfıdır. Cüneyd-i Bağdâdî'nin 'Tasavvuf terk-i deâvî ve kıtmân-i meânîden ibarettir.' sözünü tamamen yerine getirmekteydi. Eserlerinde itikat esaslarını tehlikeye düşürecek özel yaklaşımlara rastlanılmamaktadır. Geniş perspektife sahip kimi İran sûfîlerinin şeriata kısmen de olsa ters düşen dikkatsiz sözleri, aykırı fikir ve temayülleri Ahmet Yesevî'de görülmemektedir. Bir vakit namaz kılmayanın domuzdan farkı kalmayacağını söyleyecek kadar şer'î hükümlere bağlılık göstermekteydi. Her manzumesinde günahtan bahsedip istiğfar eylemekte, cennet-cehennem hâllerinden ve sûfî menkıbelerinden bahsederek tevazu ile mağfiret dilemektedir. Etrafında çok sayıda kişinin toplanmasında ana sebep, şeriat noktasında gösterdiği bu denli titizlik ve kullandığı sade dildir. Kısaca Ahmed Yesevî, çevresinin ihtiyaçlarını anlamış ve onun gerçekleşmesine gayret sarf etmiştir". (2013: 75)

Ahmet Yaşar Ocak, Yesevî ve Yesevîlik inancını iki merhalede değerlendirmek gerektiğini söyler. İlki Nakşibendilik öncesi (XIV. Yüzyıldan önce) ve Nakşibendilik sonrası (XV. Yüzyıldan sonra). Ocak'a göre tarihte yaşamış Ahmed Yesevî'yi birinci dönem yansıtmaktadır, ikinci dönemde Nakşibendilik süzgecinden geçerek farklılaşmış bir Yesevîlik anlayışı Türkistan coğrafyasına hakim olmuştur (1993: 36).

> XIV. yüzyılın ikinci yarısında Muhammed Bahaü'd-Din-i Nakşibend (öl.l389)'in kurduğu Nakşibendilik merhum Fuad Köprülünün ifadesiyle, Maveraünnehr'in büyük islâm merkezlerindeki Sünni İran kültürünün Türk-Moğol paganizmine karşı bir aksülameli olarak tarih sahnesine çıkarken buralarda şöhreti çok yaygın ve saygın bir evliya hüviyetiyle yaşamakta olan Ahmed-i Yesevî›nin hatıralarından geniş ölçüde yararlandı. Bir yandan Ahmed-i Yesevî›nin eski imajı giderek Nakşibendiliğin doktrin yapısına uygun bir manzara kazanırken, diğer yandan onun Divan-ı Hikmet'i, aynı doğrultuda zaman içinde revizyona tabi tutuldu, içine aynı tarzda söylenmiş başka hikmetler karıştı ve böylece zamanımıza kadar geldi, işte bugün elimizde bulunan

> çeşitli **Divan-ı Hikmet** nüshaları, tıpkı bizde Yunus Emre Divanı'nın uğradığı maceranın bir benzerinin sonucu olarak oluştu. Bu yüzden bugün Ahmed-i Yesevî'nin ağzından çıkan hikmetleri toplayan bir **Divan-ı Hikmet** nüshasına sahip değiliz. Bu değişim ve uyarlanma süreci sonunda, bir Melameti-Kalenderi şeyhi olan Arslan Baba'nın en ileri gelen halifesi Ahmed-i Yesevî, Nakşibendiliğin oluşmasında katkısı bulunan ve Hacegan diye anılan silsilenin bir üyesi olarak takdis olunmağa başlandı ki, Hace unvanını alışı bu sebepledir. (Ocak 1993: 37)

Hoca Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'inin Kazan ve Taşkent nüshalarının tıpkı basımında Mukaddime Bölümünde ***Fakr-Name*** adlı nesir bir bölüm de mevcuttur. Bu eser de ona atfedilmektedir. Fakr-Name adlı eserde tasavvufun dört makamı şeriat, tarikat, marifet ve hakikat olarak yer alır. Hacı Bektaş Veli'nin Velâyet-name'sinde de bu makamlar "dört kapı" olarak geçer. Gerek makam gerek kapı olarak ifade edilen ve her biri kendi içerisinde on bölüme ayrılan bu esaslar ile Anadolu ve Türkistan tasavvufunun köken birliğini görmek mümkündür. Bu konuda Abdurrahman Güzel'in bir karşılaştırma çalışması mevcuttur (Güzel 1995:1-11).

Gerçek bir vâris-i Muhammedî ve *insân-ı kâmil* olan Ahmed Yesevî, vaz' ettiği tarîkatı ve devrinde yetiştirdiği mürîd ve talebeleriyle "Pîr-i Türkistan" sıfatını almaya hak kazanmış ve büyük bir veli olarak tanınmıştır. Aynı zamanda o, Türk dili ve edebiyatında bir büyük çığır açmış, kendisinden sonra gelen Yûnus Emre, Eşrefoğlu Rûmî, Niyâzî-i Mısrî, Aziz Mahmûd Hüdâyî gibi Anadolu ve Süleyman Atâ örneğinde olduğu gibi birçok Türkistan tekke şâirlerine, ruh ve mânâda olduğu gibi, dil ve nazımda da rehberlik etmiş, Türk tasavvuf şiirinin "pîr"i olmuştur. Onun rehberliğinde Türk dili ile yazılmış tasavvufi-edebî eserler İslâm edebiyatı içinde ayrı bir kol teşkil etmiş ve sağlam bir yer alabilmiştir. Ahmet Yesevî'nin on ikinci asırda tohumunu atarak gerçekleştirdiği bu büyük iş, onun bir "insân-ı kâmil", bir "pîr" oluşunun, yani mânevî şahsiyetinin neticesidir (Özköse 2006: 309).

1069-1070 yıllarında Kaşgar'da Yusuf Has Hacip tarafından yazılan Kutadgu Bilig Türk dili ve edebiyatının ilk mesnevisi olma özelliği taşıyan 6645 beyitten oluşan alegorik bir eserdir. Yusuf Has Hacip bu eserinde, hem bu dünya hem de öbür dünyada insanın mutluluğu için gerekli unsurları dört kahramanın konuşmalarıyla verir. Yusuf Has Hacip inanmış bir Müslümandır bu nedenle eserinde de insanı İslam dairesi içerisinde onun ölçütlerine göre

değerlendirir. Yusuf Has Hacip, Hoca Ahmed Yesevî gibi tasavvufi bir dünya görüşüne sahip değildir, o daha çok İslâmın temel ilkeleriyle kahramanlarını konuşturur ayet ve hadislere sık sık telmihte bulunur. "Yusuf Has Hacip nazarında, kendi menfaatini düşünmeyen ve hayatı boyunca başkalarının lehinde çalışan, insanlara merhamet ve şefkatle yaklaşan ve onlara iyi, doğru ve dürüst davranışlarıyla örnek olan insan, insandır. Hayatı boyunca iyi ve doğru yolda yürüyen, bu dünyaya fazla gönül bağlamayan insan, insandır. Böyle hareket etmeyip de, bu dünyaya gönül verip gönlünü kaptıran insan, bataklığın dibine çakılmış, batmış demektir. Bataklığın dibine çakılıp batan insanın kurtulamayacağı hatırdan çıkarılmamalıdır. O halde insan, gerçekten insan olmak istiyorsa, bu dünyaya fazla bağlanmadan, iyi ve doğru bir hayat yaşamayı istemelidir. Yusuf Has Hacip'e göre insan, insan olup insanlık vasfını yükseltebilir. Bu sebeple gerçek insanın işareti, insanlıktır. İnsan az değil, insanlık işaretini taşıyan insan azdır. Öyleyse insan, insanlığa uygun yaşamalıdır. İnsan, insanlığa uygun yaşasın ki vasfını kendisi için yüceltsin ve bu isimle ebedî olarak anılsın. İnsanlık işareti ise, iyilik ve doğruluktur. İyilik ve doğrulukla insan, insan olur ve insanlık adını alarak bu adı yüceltir. Bu ise onun ve insanlık adının ebedîleşmesini sağlar " (Akgün 1997: 4,5).

Makalede kullanılan metinler Hayati Bice "Divan-ı Hikmet" ve Reşid Rahmeti Arat "Kutadgu Bilig I-Metin" yayınlarından alınmış Türkiye Türkçesine aktarımları tarafımızdan yapılmıştır. Divan-ı Hikmet'ten alınan metinlerde sayfa numaraları esas alınmış, Kutadgu Bilig'de ise beyit numaraları alının kısmın altında verilmiştir.

Hem Yusuf Has Hacip'in hem de Hoca Ahmet Yesevî'nin insana bakışında ortak İslam ve Türk kültürünün izlerini bulmak ve benzerlikleri yakalamak mümkündür. Bu benzerlikleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür.

Allaha Tam Bir İmanla Bağlılık ve Allah Sevgisi

Hem Hoca Ahmed Yesevî hem de Yusuf Has Hacip'te Allah'a derin bir imanla ve sevgiyle bağlı olma fikri hakimdir. Onlara göre insana verilen akıl ve sevme duygusu da zaten bunu gerektirir. Yusuf Has Hacip, **bütün iyi ve kötü şeyleri** Allah'ın **hükmü olarak gördüğünü "kaza ve kader**e iman" şartını vurguladığı beyitlerinde Allah'tan başka bir varlığa kulluk etmemek gerektiğini de söyler. O'na göre Allah, kullarını en çok sevendir.

Kamug edgü isiz bayat hükmi bil
Bayatka ınangıl anın tapgı kıl
Negü kim kerekin anındın tile
Anında adın yok sana küç bile

"Bütün iyi ve kötüyü Allah'ın hükmü olarak bil, Allah'a inan ve kulluk et, ondan başka seni zorlayan olmasın, ne gerekiyorsa sadece ondan iste" (KB:1279-1280)

Mini ol tiledi en aşnu sevip
Anı men tiler boldım imdi ivip

"En önce beni o sevdi, şimdi acele edip ben de onu istemekteyim" (KB: 4786)

Hoca Ahmed Yesevî'de de Allah, kullarını sevmektedir. O'nun, yerde ve gökte her şeye gücü yeten, şüphesiz biçimde varlığını kabul ettiği varlık Allah'tır. O, iman duygusunu kullarına hediye olarak vermiştir.

Allah diben gurdın kopsa âlem küyer
Hâs bendem dip Rahmân İgem yalguz süyer (Bice 2010: 31)

"Allah deyip mezardan ölüler çıksa kainat yanar, has kulum deyip Rahman Allahım yalnızca (kullarını) sever."

Heç kişi yok yerde kökde sensen Kadir
Şekkim yoktur bu sözümde özüng nazır
Hem yekkesen yeganesen bişekk hazır
Kolum tutub yolga salgıl "Ente'l-Hâdi (Bice 2010: 32)

"Yerde ve gökte hiç kimse yoktur "Kadir" olan sensin, şüphe yoktur bu sözüme kendin şahitsin, teksin bir tanesin, elimden tutup (doğru) yola gönder, "Allah'ı istemekteyim."

Hak te'âlâ imân âtâ kıldı bizge
Ol Mustafa Hak resûl idi bizge
Dürûd aytsang kuvvet berür dinimizge
Yok erse men kılganlarım yalgan erür
Evvel "elestü bi-rabbiküm" dedi Hudâ
"Kâlü belâ' deban rûhlar kıldı sedâ (Bice 2010: 117)

"Allah Teala bize imanı hediye etti, o Mustafa, Allah'ın bize gönderdiği Resûl idi, zikir çeksen dinimize kuvvet verir, aksi halde bütün işlerim yalandır, önce "ben sizin Rabbiniz değil miyim" dedi, ruhlar "evet öyledir" diye ses verdi."

Allah Korkusuna Sahip Olması

İnsân-ı Kâmil Allah'ın rahmetine olan inancıyla birlikte Allah'tan en çok korkan kişidir. İnsan çok sevdiği değer verdiği herhangi bir şeyi kaybetmekten onu kırmaktan korkar. Ona karşı hata işlemek onun sevgisini kaybetmek anlamına gelir. *İnsân-ı kâmil* işte bu duyguyla sevdiği, kulluk ettiği yaratıcısına mahcup olmaktan, kıyamet gününde hesap vermekten ve kulluğunda eksiklik bulunmasından korkmaktadır. Hem Yusuf Has Hacip'te hem de Hoca Ahmed Yesevî'de bu korku duygusunun dizelerine döküldüğü görülür.

Yazuklardın korkup özin yıglap turar
Rûz- mahşer netermen dep kanlar yutar
Sırat atlı güzergâhda başı katar
Hâcesige şikestelig arzı bolgay (Bice 2010: 88)

"Günahlardan korkup kendi için ağlamaktadır, mahşer günü ne yaparım deyip kan yutmaktadır, sırat isimli güzergahta katar başıdır (başı çeken günahkardır) hocasına kırgınlığını arz edecek".

Kahhâr atlıg kahrıngdın korkup yıglar Hâce Ahmed
Rahmân atlıg rahmıngdın ümîd tutar Hâce Ahmed
Günâhım köp İlâhım keçürgeysen günâhım
Barça kullar içide âsî kuldur Hâce Ahmed (Bice 2010: 36)

"Kahr edici adından dolayı kahrından korkup ağlamaktadır Hoca Ahmed, günahım çok Ey Allahım günahımı affediver, bütün kullar içinde Hoca Ahmed asi bir kuldur."

Rica ve havf bu iki kanat sanı ol
Bu ikin uçuglı bulur köke yol

"(Allah'tan) korku ve çekinmeyi iki kanat gibi düşün, bu ikisiyle uçan kişi, göğe yol bulabilir." (KB: 3673)

Yusuf Has Hacip, Allah'ın azabından korkmakla birlikte rahmetinden de umut kesilmemesi gerektiğini şu dizelerde belirtir.

Azabı telim erse rahmet öküş
Yazuklug üçün boldı rahmet küsüş
Azabka katıg kork umın rahmetin
Tapug kıl yetürgil bu kulluk atın (KB: 3650-3651)

"Azabı çoksa da rahmeti de boldur, günahkâr için rahmeti arzulanır, azabından çok kork rahmetiyle umutlan, kulluk ederek kul ismini O'na ulaştır."

Allah'ın Nimetlerine Şükretmesi

Kur'an-ı Kerim'de şükür ile ilgili olarak tahmini 66 ayet geçmektedir. İslamın şartlarından olmasa da insân-ı *kâmil* olmanın en belirgin özelliklerinden biri Allah'a şükretmektir. Nisâ Sûresi 147. Ayette "Eğer şükreder ve iman ederseniz Allah size azabı ne yapar? Allah şükredenlerin mükafatını veren ve her şeyi bilendir" buyurulmaktadır. Şükrün önemine binaen gerek Yusuf Has Hacip gerek Hoca Hoca Ahmed Yesevî eserlerinde bu konuya değinmişlerdir. Yusuf Has Hacip, Allah'ın nimetlerinin sonsuzluğu karşısında şükrünü nasıl yerine getirebileceğinin kaygısını yaşar.

Munın şükri emdi neteg öteyin
Tirig bolsa özüm yılın hem ayın
İlâhî *bilür sen bu acizlıkım*
Sanar ok açar men munum hem takım
Kılumaz ma şükrün sana men bire
Menindin şükr kıl sana sen sira (KB: 390-391-392)

"Daha aylarca yıllarca yaşasam bile bunun şükrünü nasıl ödeyeyim, ey Allahım benim acizliğimi sen bilmektesin, her türlü sıkıntımı ben sana açarım, bunlardan birinin şükrünü bile sana ödeyemem, benim tarafımdan sen şükrünü et."

Hoca Ahmed Yesevî'de şükür konusunu Yusuf Has Hacip'e benzer şekilde ele alır, o da Allah'a edilen şükrün onu memnun edip edemeyeceği hususunda endişelidir.

Yahşılarnıng sohbetide zâkir bolsam
Her ne cefâ tegse menge şâkir bolsam
Eyyüb sıfat belâsıga sâbir bolsam
Dostlar Hâcem meni bendem degey mukin? (Bice 2010: 58)

"İyilerin sohbetinde zikretsem, her ne sıkıntı bana ulaşsa da bu sıkıntılara şükredici olsam, Hazret-i Eyyub gibi Allah'ın gönderdiği belaya sabretsem, acaba Allah'ım bana kulum der mi?"

Kur'an-ı Kerîm'i Rehber Edinmesi

Hem Yusuf Has Hacip hem de Hoca Ahmed Yesevî'nin rehberi Kur'an-ı Kerîm'dir. Her ikisi de sık sık ayetlere dayanarak söylediklerini teyit etme yoluna gider. Ayrıca her ikisinin de Kur'an-ı Kerîm'i iyi bildiğini söylemek mümkündür. Aşağıdaki şiirinde Hoca Hoca Ahmed Yesevî ilk dörtlükte Enfâl Sûresi 45. ayetten alıntı yaparak "vezkurullahi Kesiran "Allah'ı çok zikredin" demektedir.

"Fezkürullah kesiran" dip ayet keldi
Zikrin aytıp zari kılıp yürdüm mena
Didarını aşklarga vade kıldı
Işk yolıda canım birip yürdüm mena (Bice 2010: 25)

"Allah'ı çok zikredin" diye ayet geldi, zikrini söyleyip yürüdüm işte, yüzünü âşıklara göstermek için süre verdi, aşkının yolunda canımı verip yürüdüm işte."

Haber birür "felizehu kalilen" dip
Yana aytur "veleyebku kesiran" dip
Bu ayetni manasige amel kıl dip
Bu dünyada hiç külmeyin yürdüm mena (Bice 2010: 25)

"'Fe'l-yedhakû kalîlen ve'l-yebkû kesîren' ("Bundan böyle az gülsünler, çok ağlasınlar." Tevbe Sûresi 9: 82) diyerek söyler, bu ayetin manasına göre amel eyle deyip bu dünyada hiç gülmeden yürüdüm işte."

"Ya eyyühe'l-müddessir" Hak aydı "Kum faenzir"
"Ve Rabbike fekebbir" ya Mustafa Muhammed
Hazret de sen muazzam kudret de sen mükerrem
Enbiyaga mukaddem ya Mustafa Muhammed (Bice 2010: 42)

"Allah "ey örtüsünü bürünen" dedi (Müddessir Sûresi 74/1), "Kalk, artık bundan sonra uyar" dedi (Müddessir Sûresi 74/2) Ya Muhammed Mustafa, "o senin Rabbindir, öyleyse onu yücelt" (Müddessir Sûresi 74/3), sen yücelikte en yüce, kudret de en kerem sahibi sensin, peygamberlerin öncüsüsün."

Yusuf Has Hacip de eserinin pek çok yerinde ayetlere telmihte bulunur.

Kamug sen törüttüñ ne erselerig
Yokadur ne erse sen ök sen tirig (KB:14)

"Bütün nesneleri sen yarattın, nesne yok olacaktır, bir tek sen dirisin."

Kasâs Sûresi 88. Ayette "Sen Allah ile beraber başka bir ilâha ibadet etme. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve kesinlikle O'na döndürüleceksiniz" denilmektedir. Bu beytin ikinci mısrasında bu ayete işaret edilir.

Kidin öñdün ermez ne soldın oñun
Ne astın ne üstün ne otru orun

"Sonra(arkada), önce (önde) ne sol ne sağ değildir, yeri ne altta ne üstte ne karşıdadır."

orun ol törütti orun yok añar
anıñsız orun yok bütün bol muñar

"Mekanı o yarattı (ancak) onun için mekan yoktur, onsuz da bir mekan yoktur buna iman et."

Bakara Sûresi 115. Ayette "Doğu da batı da Allah'ın'dır, nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır"; Nisa Sûresi 126. ayette "Allah her şeyi kuşatmıştır"; Zuhruf Sûresi 82. ayette ise "Göklerin ve yerin ve Arş'ın Rabbi olan Allah, onların vasıflandırdıklarından münezzehtir." buyrulmaktadır. Yusuf Has Hacip adeta bu ayetlerin tercümesini bu beyitlerle okuyucusuna ulaştırır. Bu beyitler aynı zamanda Allah'ın *la-mekan* olma vasfıyla ilgili beyitlerdir.

Peygamber ve Ehl-i Beyt Sevgisi

Hem Yusuf Has Hacip hem de Hoca Ahmet Yesevî'de peygamber ve ehl-i beyt sevgisi belirgin olarak vurgulanır. Hazret-i Muhammed'ten şefaat istenirken ondan sonra gelen halifeler isim ve özellikleriyle anılarak övülmektedir. Yusuf Has Hacip'te farklı olarak halifelerden de şefaat istenir. Hazret-i Muhammed dayanaktır, şefaat istenendir, sığınılacak kişidir. Hazret-i Ebu Bekir ilk inananlardan, en çok acı çekendir, sadakati onun sıfatı olmuştur. Putları kıran, adaletiyle meşhur Hazret-i Ömer'dir. Hazret-i Osman, hem Hazret-i Muhammed'in iki kızıyla da evlendiği için "iki gözünün nuru" damadıdır. O, edebiyle meşhurdur. Hazret-i Ali her iki düşünürde de "Allah'ın arslanı" sıfatıyla hatırlatılırken, Hoca Ahmed Yesevî'de Miraç olayında Hazret-i Ali'nin

Hazret-i Muhammed'in yoldaşı olduğu söylenir ki bu bilinen İslam kaynaklarında geçmeyen bir bilgidir.

Her kim senge sıgnur tamugdın ol kutulur
Uçmag sarı ulanur ya Mustafa Muhammed
Canım fedası kılsam hoşnudlukın alsam
Erman yok erdi ölsem ya Mustafa Muhammed

"Sana sığınan her insan cehennemden kurtulur, cennete doğru bağlanır ey Mustafa Muhammed, canımı sana feda edip senin hoşnutluğunu kazansam, ölsem bile üzüntü yoktur Yâ Mustafa Muhammed."

Gerçi köpdür günahım keçürgeysen ilahım
Sensen meni penahım ya Mustafa Muhammed
Ya Reb neçük kılgaymen şefaatın kolgaymen
Ümmetidin bolgaymen ya Mustafa Muhammed (Bice 2010: 43)

"Ey Allahım, gerçi günahım çoktur, affedersin, Ya Mustafa Muhammed sen benim sığınacak yerim dayanağımsın, Yâ Rab, nasıl yapayım da şefaatini isteyeyim, ümmetinden olayım Yâ Mustafa Muhammed."

Körgen zamân inangan Ebubekr Sıddıkdur
Üstün bolup tayangan *Ebubekr Sıddıkdur*
Munglaşkanda yıglagan kullukla bel baglagan
İç *bagrını daglagan Ebubekir Sıddıkdur* (Bice 2010: 44)

"Gördüğü zaman inanan Ebu Bekir Sıddık'dır, Ebu Bekir Sıddık'tır üstünlüğü ile dayanılan, bunaldığında ağlayan, kulluğuna güvenen, içerideki bağrını dağlayan Ebu Bekir Sıddık'tır."

Kabe eşigin açtırgan barça butnı sındurgan
Resûl könglin tındurgan adâletli Ömer›dür
Şeriatnı pes tutkan tarikatnı râst tutkan
Hakikatnı hub bilgen adâletli Ömer'dür (Bice 2010: 44)

"Kabe'nin örtüsünü açtıran, bütün putları kırdıran, Resûlün gönlünü sakinleştiren, şeriatı çok sağlam tutan, tarikatı doğrusuyla uygulayan gerçeği iyi bilen adaletli Ömer'dir."

Üçünçi dost yâr bolgan Osmân- ı bâ-hayâdur
Her nefesde yâr bolgan Osmân-ı ba-hayâdur

Hak Resûlnı dâmâdı dinimizni âbâdı
Bendelerni âzâdı Osman- bâ-hayadur (Bice 2010: 44)

"Üçüncüsü arkadaş ve sevgili olan haya sahibi Osman'dır, her nefeste dost olan haya sahibi Osman'dır, Allah Resûlünün damadı, dinimizin direği, köleleri özgürleştiren haya sahibi Osman'dır."

Törtünçisi yâr bolgan şir-i Hudâ Ali'dür
Hem miracda yâr bolgan şir-i Hudâ Ali'dür
Aytgen sözi rahmâni körseng yüzi nurâni
Kâfirlerni kıranı şir-i Hudâ Ali'dür (Bice 2010: 45)

"Dördüncü dost olan, Mirâc'ta yanında bulunan Allah'ın arslanı Ali'dir, söylediği söz rahmani, yüzünü görsen nurlu, kâfirleri kırıp yok eden Allah'ın aslanı Ali'dir."

Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig'de, "Dört Sahabe" için ayrı bir başlık açmış onları tek tek özellikleriyle övmüş onlardan kendisi için şefaatçi olmalarını istemiştir. Yusuf Has Hacip'te ilginç olarak bu dört halife, peygamberimizin arkadaşları, danıştığı kişiler olarak verilmektedir. Bu dört halife Anasır-ı Erba'a ile karşılaştırılmış ve "dinin dört unsuru", "şeraitin kökü" olarak değerlendirilmiştir.

Atik erdi aşnu kamugda oza
*Bayatka bütügli köñ*ül til tüze (KB: 51)

"Ebedî sonsuz olan Allah'a gönül (ve) diliyle dosdoğru inanmış, herkesten önce Atik (lakaplı) idi."

Yulug kıldı malı teni canını
Yalavaç sevinçi tiledi köni (KB: 52)

"(Hazret-i Ebu Bekir) malını ve canını (Hazret-i Muhammed için) feda etti sadece peygamberin mutluluğunu istedi."

Basa faruk erdi kişi üdrümi
*Tili köñli bir teg budun küdrümi (*KB: 53)

"Sonra dili, gönlü bir, halkın (içerisinde en) seçkini, insanların (içerisinde en) önde olanı Faruk idi."

Bu erdi basutçı köni dinka kök
Şeri'at yüzindin kiterdi eşük (KB: 54)

"Gerçek din için köktü, (dayanak ve) yardımcıydı, şeriatın yüzünden örtüyü kaldırdı (kanunları uygulanabilir hale getirdi)."

Basa osman er*di uvutlug silig*
Kişide üdürmiş akı kiñ elig (KB: 55)

"Sonra utanması ve zarafetiyle Osman idi, o, insanların seçkini, cömert ellisiydi."

Fida kıldı barın neñin hem özin
Yalavaç añar birdi iki kızın[1] (KB: 56)

"(Hazret-i Osman) hem malını, hem canını (bütün) varlığını (onun yolunda) feda etti, peygamber iki kızını ona verdi (onunla evlendirdi)."

*Ali erdi munda basak*ı talu
*K*ür e*rsig yüreklig meñesi tolu* (KB: 57)

"Bundan sonraki seçkin Ali idi, (o), cesur kahraman yürekli ve zekiydi."

*Ak*ı erdi elgi yüreki tödük
Biliglig saúınuú kür atı bedük (KB: 58)

" Eli bol cömertti, yüreği asildi, bilgili, inançlı, adı cesaretle büyüktü."

Bular erdi din hem şeri'at köki
Bular yüdti kafir münafık yüki (KB: 59)

"Bunlar hem dinin hem de şeriatın kökü idi(ler); Onlar kafir ve münafıkların yükünü yüklendiler."

Bu tört iş maña tört tadu teg turur
Tüzülse tadu çın tiriglik bolur (KB: 60)

"Bu dört dost, bana dört unsur gibidir; (bu dört) unsur bir araya gelse gerçek yaşam oluşur."

Meñindin bularúa öküş miñ selam
Tegürgil idim sen kesüksüz ulam (KB: 61)

"Benden bunlara (dört dosta, dört halifeye) binlerce selam (olsun), Rabbim sen (bu selamlarımı) onlara hemen, sürekli ulaştır."

Olarnı meniñdin sevindür tuçı
*Ulug künde kılgıl elig tuttaç*ı (KB: 62)

"Onlar (dört halife, dört dost) da daima benden hoşnut olsunlar, kıyamet gününde (onları benim) elimden tutanlardan kıl (kıyamet gününde bana şefaat edenlerden eyle)."

Allah'ın İnsanı Mükemmel ve Seçkin Yarattığına İnanması

Hoca Ahmed Yesevî ve Yusuf Has Hacip, Allah'ın insanı yaratma kudretinin bilinciyle Allah'ın insana verdiği değer üzerinde sıkça dururlar. Şeytanı lain yapan da insanın yaratılışındaki değerdir. İnsan, özenle yaratılmış, ona akıl, idrak ve bilgi verilmiştir ki yaratıcını tanıyabilsin ona tam bir imanla bağlanabilsin. Kutadgu Bilig'de insanın mükemmel şekilde yaratılışı şu beyitlerle ifade edilmektedir.

Törütti ödürdi seçi yalnukug
Anar birdi erdem bilig ög ukug (KB: 148)

"(Allah) İnsanı seçerek (özenle)yarattı, ona bilgi, akıl ve anlayış verdi."

könül birdi hem me yorıttı tilig
uvut birdi kılıg hem kılınçı silig (KB: 149)

"(ona Allah) hem gönül hem de konuşabilmeyi verdi, utanma duygusu, güzel yumuşak huy ve görünüş verdi" (KB: 149)

Akıl, İdrak ve Bilgiye Sahip Olması

bilig birdi yalnuk bedüdi bu kün
ukuş birdi ötrü yazıldı tügün (KB: 150)

"Bu gün ona bilgiyi verdiği için insanoğlu yüceldi, anlayış idrak verdiği için de düğüm çözüldü"

Ukuş kayda bolsa ulugluk bulur
Bilig kimde bolsa bedüklük alur (KB: 154)

"Anlayış (idrak gücü) nerede olsa yüceltilir, bilgi kimde olursa (o) yüceliğe ulaşır."

Doğru Sözlü ve Doğru Amelli Olması Yalancı Olmaması

İnsân-ı Kâmil'in en belirgin özelliklerinden birisi de yaptıkları yani davranışları ile inandıklarının bir olmasıdır. Yalan ve iki yüzlülük her iki düşünürde de insan için kınanan özelliklerin başında yer alır. Hem Yusuf Has Hacip hem de Hoca Ahmed Yesevî insanın en büyük kusuru olarak bu özellikleri görmektedirler.

Amel kılmay alim ilmin basıp yürgey
Ölüp barsa tar lahidde can küygey
Allah, Resûl dining kim dep haybet kılgay
Can u dilde Hayy zikrini aytıng dostlar (Bice 2010: 69)

"Amel kılmayan alim ilmine basıp yürür, (ilmini ayaklar altına alır, değersizleştirir, öldüğünde dar mezarda canı yanacak, Allah ve Resûl "dinin ne?" deyip sorsa, can ve gönülden Allah'ın zikrini söyleyin dostlar."

Ey birâder murik sözi yalgan aytmas
Dini süstrak münâfıklar neler demes
Ol ezeldin tire-bahtdur özge kelmes
Çın ümmetsen iştib dürud aytıng dostlar (Bice 2010: 72)

"Ey dostlar, mürik sözü yalan söylemez, dini gevşek münafıklar neler demez, o ezelden beridir kara bahtlıdır, kendine gelmez, gerçek ümmetsen işitip ona övgüler söyleyiniz."

Ey birâder münâfıkka bolma ülfet
Kim ülfetdür başı üzre yüz ming külfet
Başdın ayak munâfıkın ziyân zahmet
Çın ümmetsen iştib dürud aytıng dostlar (Bice 2010: 72)

"Ey kardeş, münafıkla dostluk kurma, bu dostluk senin başına yüzbin sıkıntı getirir, münafiklar baştan ayağa kadar zarar ziyan içindedirler, gerçek ümmetsen işitip sözlerimi ona övgüler söyleyiniz."

Yonama kişig sen uşak sözleme
Köni sözlegil söz barın kizleme (KB: 4108)

"Sen başkaları hakkında gammazlık etme; dedikodu yapma, doğru söz söyle, doğruyu gizleme."

Bu edgü on, ol kör isizlik bu sol
Solundın tamu ornı uştmah on ol (KB: 917)

"İyilik sağ ve kötülük soldur, senin solunda cehennem vardır, cennet ise sağdadır."

Kişide yavuzrakı yalgan bolur
Yavuzda yavuz va'de kıygan bolur (KB: 5077)

"İnsanlardan en kötüsü yalancılardır, kötünün de kötüsü sözünü tutmayandır."

Bu yalgan kişiler vefasız bolur
Vefasız kişi halka tensiz kılur (KB: 2039)

"Bu yalancı kişiler vefasız da olurlar, vefasız insanın halka zararı dokunur."

Zalimlik, Kıskançlık, Kibir Gibi Kötü Huyları Olmaması

İnsân-ı kâmil'in özelliklerinden biri de şüphesiz ki zalimlik, kıskançlık, kibir gibi insanı Allah'tan uzaklaştıran nefsi zaaflarının olmaması, bu zaaflarını yenebilmiş nefsini terbiye edebilmiş olmasıdır. Hem Yusuf Hacip hem de Hoca Ahmed Yesevî bu anlamda bakıldığında nefsi terbiyenin önemini idrak etmiş düşünürlerdir. Her ikisi de eserlerinde bu konuya sıkça değinirler. Hoca Ahmed Yesevî, tasavvuf yoluna girmenin ön şartı olarak nefsi bu kötü huylardan terbiyeyi görürken Kutadgu Bilig'de iyi insanın şartlarından kabul edilerek insana bu yönde öğüt verilir.

Zalim eğer zulm eylese mene yıgla
Yaşın saçıp meñe sığnıp belin bagla
Haram şüphe terk itiben yürek dagla
Zalimlerge yüz min bela berdim mena (Bice 2010: 21)

" Zalim eğer zulmederse bana ağla, yaşını saçıp bana sığınıp tasavvuf yoluna gir, haramı ve şüpheyi terk edip yüreğini dağla, zalimlere yüz bin bele verdim ben işte."

Zalimlerni kurbı nidür men yaratkan
Yaratkanın menzur kılmay sen unutkan
Mindin kiçip zalimlerni ilgin tutkan
Zalimlerge özüm rivac birdim mena (Bice 2010: 21)

"Benim yarattığım zalimlerin bana yakınlığı nedir, yaradanına bakmadan onu unutansın, benden ayrılıp zalimlerin elini tutan da sensin. Zalimlere kendim kıymet verdim işte."

Tügük yüz irig söz küvez kür kılık
Kişig yirgürür kördü bilmez yorık (KB: 2077)

"Asık suratlı, kaba sözlü kibirli insan, insanları kendinden nefret ettirir, işlerini yoluna koymayı bilmez."

Otunluk iveklik yınık kurguluk
Kara kılkı ol bu yırak turguluk (KB: 2078)

"Küstahlık, acelecilik, zevzeklik bunlar avam tabiatıdır, bey bunlardan uzak durmalıdır."

Kişi yası kolma özün kılma yas
Neçe edgülük kıl hava arzu bas (KB: 1315)

"Başkasının zararını isteme, kendinde başkasına zarar verme, hep iyilik yap, arzu ve heveslerini bastır."

Kalı kelse övken katıglan serin
Serimlig kişinin sevinçi yarın (KB: 1316)

"Eğer öfkelenirsen kendini tut ve sabırlı ol, sabırlı insan sonunda mutluluğa ulaşır."

Dünyanın Geçiciliğini Bilip Ondan Yüz Çevirmesi Ahiret İçin Çalışması

Bakara Sûresi 86. ayette "Bunlar ahreti dünya hayatına satmış kimselerdir, onun için bunlardan azap hafifletilmez ve kendilerine bir yerden yardım da gelmez" veya Ali İmran Sûresi 14. ayette "insanlara kadınlar, oğullar ve yüklerle altın ve gümüş yığınları salma atlar davarlar ekinler kabilinden aşırı sevgiyle bağlanılan şeyler çok süslü gösterilmiştir. Halbuki bunlar dünya hayatının geçici hayatını sağlayan şeylerdir, oysa varılacak yerin (ebedî hayatın) bütün güzellikleri Allah katındadır" buyrulmaktadır. Bu ve benzer pek çok ayette değinilen dünya hayatının geçiciliği fikri her iki düşünürde de *insân-ı kâmil* olmanın asli unsurlarından görülür.

Ey bi-haber Hakk'a könül yügürtmedin
Dünya haram andın könül sovutmadın
Nefsdin kiçip Allah sarı tolganmadın
Bu nefs üçün zâr u hayran boldum mena (Bice 2010: 21)

"Ey habersiz kul, Allah'a gönlünle koşturmadın, haram dünyadan gönlünü soğutmadın, nefsinden geçip Allah'a doğru sarılmadın, bu nefs için ağlayan oldum işte."

Tealallah aşıklarga birdi ışkın
Şakir bolup örtep yanıp küydüm mena
İkki alem közlerimge haşhaş dane
Körünmedi yalguz Haknı süydüm mena (Bice 2010: 21)

"Allah Te'ala aşkını aşık olanlara verdi, şükr edip yanıp kül oldum işte, iki alem (dünya-ahiret) gözlerime haşhaş tanesi gibi oldu (değersiz-kıymetsiz) sadece Hakkı sevdim işte."

Ukuş ötgünür kör bilig bildirür
Yayıg dünya kılkın sana ukturur
Bu irsel yayıg kılkı kurtga ajun
Kılınçı kız ol körse yaşı uzun (KB: 398-399)

"Bak, akıl arz eder, bilgi bildirir, dünyanın dönek huyunu sana kavrattırır, bu kocakarı dünya vefasız ve dönek huyludur, edası genç kız gibidir (kandırır) ancak kendisi karttır (kocamıştır)."

Barır men munar sen sizik tutmagıl
Toguglı kim ölmez tise bütmegil
Inançsız time emdi sökme mini
Inanç kılmaga dünya kodga sini (KB: 1090-KB: 1091)

"Ben gidiyorum sen bundan hiç şüphe etme, doğan birinin ölmeyeceğini kim söylerse inanma; sana inanılmaz diye şimdi bana kızma, dünyaya da inanma o da seni bırakacaktır."

Helal ve Haramı Bilmesi, Helal Kazanıp Haramdan Uzak Durması

Kur'an-ı Kerîm'de pek çok ayette ve peygamberimiz Hazret-i Muhammed'in pek çok hadisinde değinilen önemli hususlardan biri de haram şeylerden uzak durmak ve helale yönelmektir. Faiz yemek (Bakara Sûresi 278/279), içki iç-

mek kumar oynamak (Maide Sûresi 90/91), zina etmek (İsrâ Sûresi 32), leş, kan, domuz eti yemek (Maide Sûresi 3) vb. şeyler dinen yasaklanmıştır ve bunlara haram denilmektedir. Bu kavramın zıddı olan helal ise müslümana önerilen doğru ve dine uygun yaşama biçimidir. Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî'de iyi bir Müslüman ve insan olmanın şartlarından biri de bu kavramları Kur'an-ı Kerim'in gösterdiği şekilde anlayabilmek ve uygulayabilmektir. Her ikisi de haramın artması, helalin azalmasından şikayetçidir. Burada sosyal bir eleştiriyi de görebilmek mümkündür.

Halal yitti barça haram üstedi
Haram yigli könlin kara kir tudı (KB: 6457)

"Helal büsbütün kayboldu, haram arttı, haram yiyenin gönlünü kara bir kir kapladı."

Halal atı kaldı körüglüsi yok
Haram karma boldı toduglısı yok (KB: 6458)

"Helalin sadece adı kaldı, kendisini gören yok, haram kapışıldı hala ona doyan yok."

Haram birle artuk karardı könül
Halal kayda bulgu tilep ay ogul (KB: 6461)

"Haram ile gönül çok fazla karardı, kirlendi, ey oğlum helali nerede arayıp bulacaksın?"

Vallâh-Billâh dünya haram taşlab atsang
Hakk cemâlin körsetmese damen bolay (Bice 2010: 81)

*K*âzı imâm *bolganlar nahak da'va kılganlar*
Ol himâr dek boluban yük astıda kalmışlar
Haram yegen hâkimler rüşvet alıp yegenler
Öz *barmakın tişleben korkup turup kalmışlar* (Bice 2010: 84)

"Kadı, imam görevinde olup haksız yere davaya bakanlar, bir eşek gibi yükün altında kalmışlardır, haram yiyen, rüşvet alan hakimler, korkudan kendi parmaklarını ısırıp kalmışlardır."

Tövbe Etmesi ve İbadetlerini Tam Olarak Yerine Getirmesi

Allah'ın isimlerinden biri "et-tevvâb"dır. Bu sözcük anlamı olarak "tövbeleri kabul edip bağışlayan" anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'de tahmini 68 ayette tövbe konusuna değinilmektedir. Bu ayetlerde Allah'ın tövbeleri kabul edici olduğu müslümanın bağışlanmak için sık sık tövbe etmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. (Bakara Sûresi128, Ali İmran Sûresi 89, Tevbe Sûresi 3-5-11-15) Hoca Ahmed Yesevî ve Yusuf Has Hacip imanın bu temel unsurunu iyi bilmektedirler. Her iki düşünür de tövbenin öneminde değindikleri mısralar kaleme almışlar adeta Allah'ın ayetlerini sözleriyle yaşatmışlardır. Her ikisi de tövbenin sonucunda affedilmeyi de dilemektedirler.

Bir kün seni ömrüng bergi bolay hazân
Ecel kelmey tevbe kılgıl eyâ nâdân
Şayet saña rahm eylegey İzim Yezdân
Ol sebebdin Hakk'dın korkup gurga kirdim

"Bir gün senin ömür yaprağın solacak, ey cahil ecel gelmeden önce tövbe et, eğer sana Rabbim merhamet ederse diyerek bu sebeple Allah'tan korkup mezara girdim."

Çın dertlikni i*şi erür suz ü güdâz*
Köz yaşdur Hakk kaşıda tuhfe niyâz
Keçe kündüz tınmay kıl ruze namaz
Ol sebebdin Hakk'dın korkup gurga kirdim

"Gerçek dertlinin işi yanma ve erimedir, Hakkın karşısında yalvarması ise hediyesidir, gece gündüz demeden oruç tut, namaz kıl, o yüzden Allah'tan korkup mezara girdim."

Miñ tümen türlük hatâlar mendin ötse afv kıl
Güft ü gu nâ-revâlar mendin ötse afv kıl
Ger tilâvet kılmışımda bu kelâmullâhın
Sehv u isyân u hatâlar mendin ötse afv kıl

"Binlerce hata benden dolayı olursa sen affet, dedikodular uygunsuz davranışlarımdan dolayı sen affet, Allah'ın sözlerini söylediğimde yaptığım yanlışlıkları, hataları sen affet."

Okıganda gâfil ötse yâ galat nuksan birle
Her neçük bîcâ-becâlar mendin ötse afv kıl

Med bilen i'râbı teşdidlerni tagyir eylesem
Bu kelâma her hatalar mendin ötse afv kıl (Bice 2010: 37)

"Çağırdığında yanlış veya eksikliği sebebiyle gafil duruma düşse, yerli yersiz davranışlarım olsa sen affet, med ile irab ve şeddeli sözcüklerin yerini değiştirirsem sözde oluşan bütün benden kaynaklar için beni affet."

Özüm *kalsa yalnuz kara yir katın*
Manar ıdgıl anda öküş rahmetin
Tapugsuz kulun men yazukum öküş
Özün *fazlı birle keçür ay küsüş*
Kamug mü'mınıg sen tözü yarlıka
Yarınkı bekadın bu kün kıl lika (KB: 395-396-397)

"Kara toprağın altında bir başıma kaldığımda bana çokça rahmetini ulaştır, günahı fazla asi bir kulunum, kendi faziletinle beni sen affet, bütün müminleri de günahlarından dolayı affet, öbür dünyada bütün müminlere ay gibi cemalini göster."

Cahillerden Uzak Durması

İnsân-ı kâmil'in en özelliklerinden biri de cehalete olan düşmanlığı ve cahillerden uzak durmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de Bakara Sûresi 67.ayette Hazret-i Musa cahillerden olmaktan Allaha sığınmayı istemektedir. Araf Sûresi 199. ayette ise "iyiliği emret, cahillerden yüz çevir" emri vardır. Zumer Sûresi 64. Ayette "Allah'tan başkasına kulluk emredenler "cahil" olarak nitelendirilir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ı bilmenin ve iman etmenin en önemli unsurlarından biri cehalet içinde olmamaktır. Bu nedenle her iki âlim de cehalet konusu üzerinde dururlar. Onlara göre *cahil ile geçirilen ömür cehennemdir*, *cahil ile yapılan yol arkadaşlığı da insanı cehenneme götürür, cehalet insanı çabucak öldüren bir hastalıktır, mutlaka tedavi edilmesi gerekir.*

Eya dostlar nâdân birle ülfet bolup
Bağrım küyüb candın toyup öldüm mena
Togrı aytsam egri yolga boynım tolgar
Kanlar yutup gam zehrige toydum mena (Bice 2010: 23)

"Ey dostlar, cahil ile yakınlaşıp, bağrımı yandırıp canımdan bezdim işte, doğru söylesem eğri yola boynumu dolaştırır, kanlar yutup gam zehrine doydum işte."

Nâdân birle ötken ömrin nar sakar
Nâdân bolsa duzah andın kılgay hazer
Nâdân birle duzah sarı kılman sefer
Nâdân içre hazan yanlıg soldum mena (Bice 2010: 23)

"Cahil ile geçen ömrün sakar cehennemidir, cehennem cahil olsa ondan uzak dur, cahil ile cehenneme doğru yolculuk etme, cahillerin içinde sonbahar gibi soldum işte."

Fazıllıkda kuru kalur ol nazardın
Nâdân ömrin puçek pulga satar ermiş (Bice 2010: 92)

"O, Allah'ın nazarının faziletlerinden faydalanamaz çünkü cahil, ömrünü değersiz bir pula satarmış."

Biligsiz bile hiç sözüm yok menin
Ay bilge özüm uş tapugçı senin (KB: 203)

"Ey bilge kişi, senin hizmetçinim şimdi, bilgisize söyleyecek hiç sözüm yoktur benim"(sözüm anlayanlar içindir, cahillerle konuşmam."

Biligsiz kişi barça iglig bolur
İgig emlemese kişi terk ölür (KB: 157)

"Bilgisiz kişi bütünüyle hastadır, hastalığa ilaç verip tedavi etmezse insan çabucak ölür."

Sonuç

Abdülhakim Yüce'ye göre kemâl açısından insanlar şu üç gruba ayrılırlar.

"1. Peygamberler: İlk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'(sas)'e varıncaya kadar bütün peygamberlerin manevî ve batinî varlığı, derecesine göre, bu olgunun birer temsilcisi olmakla birlikte, son peygamber zirvede yer almaktadır. 2. Ricalu'l-Gayb: Tasavvufî anlayışta kâinatı manen idare eden ricalu'l-gayb ve bunların başında yer alan ve genelde kutup adı verilen kişi ikinci derecede Hakikat-i Muhammediye'den nasibini almaktadır. Her ne kadar kutup da mükemmel bir insan ise de, birinci şıkta bulunanların seviyesinde değildir. 3. Kâmil insan. Bunu da iki şıkta incelemek daha açıklayıcı olabilir. a. Mürşid: Seyr u sulûk esaslarına göre ruhî eğitimini tamamlamış, irşada ehil olup mürşidi tarafından irşadla görevlendirilen kişidir. Kâmil ve mükemmil bir şahsiyettir. Her tarikat mensubunun kendi şeyhini

bu makamda görmesi normaldir, hatta feyiz alabilmesi için bu anlayışta olması tavsiye edilir. b. Kâmil mümin: İster bir tarikata intisap etmiş olsun ister olmasın, Kitap ve sünnete göre Allah'ı tanıyıp mükemmel bir İslamî hayatı ve düşüncesi olan her mümin bu gurupta değerlendirilebilir." (Yüce 2015: 66).

Yüce'nin yaptığı bu tasnife göre Hoca Ahmed Yesevî'nin kendisi mürşid olma özelliği ile insan-ı kâmil mertebesinde sayılabilir. Yusuf Has Hacip ise Kur'an ve sünnete göre Allah'ı tanıyan, İslâmı özümsemiş insan tipini yani insan-ı kâmil'i Kutadgu Bilig'in merkezine yerleştirir ve bütün eserini bu merkez üzerine kurar.

Yusuf Has Hacip, Hoca Ahmed Yesevî'den farklı olarak klasik bir sûfi anlayışında değildir. O, dünyadan da asla vazgeçmeyen dünya ve ahiret arasında bir denge kurmaya çalışan bir düşünürdür.

Türk-islam düşünce siteminin iki büyük şahsiyeti Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî çağlarının çok ötesinde günümüze ışık tutan meşalelerdir. Bu meşalelerin aydınlattığı düşünce sistemi bugün bile değerini yitirmemiştir. Her ikisi de insanı gerçek olgunluğa eriştirecek yolu idrak etmişler ve okuyucularına göstermek için sanatın ve edebiyatın gücünü kullanmışlardır.

Açıklamalar

[1] Hazret-i Osman "Hazret-i Muhammed'in önce Rukiyye isimli kızıyla evlenmiştir. Daha sonra Rukiyye'nin vefat etmesiyle Hazret-i Muhammed'in bir başka kızı Ümmü Gülsüm ile evlenmiştir. Ümmü Gülsüm de kendisinden önce vefat etmiştir. Peygamberin iki kez damadı olması, iki kızıyla evlenmiş olması hasebiyle *Zi'n-Nureyn* yani "*iki nur sahibi*" olarak anılır.

Kaynaklar

Aydın, Mehmed S. (2000). "İnsan-ı Kamil". İslam Ansiklopedisi. C. 22. İstanbul: TDV Yay. 330-331.

Akgün, Mehmet (1997). "Kutadgu Bilig'de İnsan ve Kamil İnsan". *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi* 3.

Arat, Reşid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: TDK Yay.

Bice, Hayati (2010). *Divan-ı Hikmet, Ahmed Yesevi*. Ankara: TDV Yay.

Cebecioğlu, İ. Ethem. "Hoca Ahmed Yesevî". *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIV: 89.

Eraslan, Kemal (1998). "Ahmed-i Yesevî". *Yesevîlik Bilgisi.* Ankara: Ahmet Yesevî Vakfı Yay.

Gürsoy, Kenan (2006). *Bir Felsefe Geleneğimiz var mı*?. İstanbul: Etkileşim Yay.

Güzel, Abdurrahman (1995). "Ahmet Yesevi'nin Fakr-name`si ile Hacı Bektaş Veli'nin Makâlât'ında Dört Kapı-Kırk Makam'ın Mukayesesî". *Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Merkezi Dergisi* 2: 1-11.

Köprülü, Fuad (2013). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yay.

Kartal, Abdullah (2003). *Abd*ülkerim Cîlî, Hayatı, Eserleri, *Tasavvuf Felsefesi*. İstanbul.

Ocak, Ahmet Yaşar (1993). "Türk Kültüründe Ahmed-i Yesevi'nin Yeri ve Önemi". *IX. Vakıf Haftası El Kitabı*. İstanbul. 35-38.

Özköse, Kadir (2006). "Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet". *Tasavvuf- İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 7 (16): 293-312.

Sinanoğlu, Abdülhamit (2008)."İslâm Düşüncesinde "İnsan-ı Kâmil" Anlayışı ve Allah ile İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri". *Kelam Araştırmaları* 6 (2): 93-114.

Ulusoy, Turgut (1977). *Erzurumlu İbrahim Hakkı –İnsan-ı Kamil-*. Hisar Yay.

Yüce, Abdülhakim (2015). "Tasavvufta İnsan-ı Kamil ve Mevlana". *Tasavvuf Akademi Dergisi* 14 (Ocak-Haziran): 63-75.

Yusuf Has Hajib and Hoca Ahmed Yesevi in Term of Their Perspectives on the Insân-ı Kâmil

Funda Toprak*

Abstract

The concept of *insan-ı kâmil*, which had entered the literature by Muhiddîn b. El-Arabî, is a result of thought system that provides human's happines in society and determines his responsibilities. The pecularities of "insân-ı kâmil" had been evaluated in the sources of many philosophers throughout the history. Hoca Ahmed Yesevî is an active sûfî (mystic) who had contribution in the create of Turkish-Islamic Thought in Turkestan as well as, in the construction of the Sûfism in Anatolia. He is a person who had explained the Islam and Tasavvuf in his poems, *Hikmat*, so easy that the people can understand; in this way, those *hikmats* had been learnt in tekkes (sûfî lodges) and could reach today.

Yusuf Has Hacib, in his Works *Kutadgu Bilig* tries to give clues of happines in this world and hereafter. The concept of *insan-ı kâmil* also makes up the subject of Kutadgu Bilig. Yusuf Has Hacip, in his work, which puts forth Turkish-Islamic Philosophy, is not different from Ahmed Yesevî about sufism. He is a thinker which doesn't take from the world foothills and tries to set balance between two worlds. Despite differences, the both thinkers and poets have a lot of common points and they unite in the concept *insan-ı kâmil*. Becaues both of them accept the Islam as output and the reference point.

Keywords

Hoca Ahmed Yesevî, Yusuf Has Hajib, insan-ı kâmil, Kutadgu Bilig, Divan-ı Hikmet

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences – Ankara/Türkiye
fundatoprak25@hotmail.com

Юсуф Баласагуни и Ходжа Ахмед Ясави о совершенном человеке (ал-инсан ал-камиль)

Фунда Топрак *

Аннотация

Концепция «совершенного человека» (ал-инсан ал-камиль), которая вошла в суфийскую литературу через философию Мухйиддина Ибн Араби, является результатом философских взглядов о том, что составляет счастье человека в обществе и определяет его ответственность. О качествах «совершенного человека» рассуждали многие философы. Цель настоящей работы – сравнительный анализ, основанный на произведениях двух великих мыслителей и поэтов. Ходжа Ахмед Ясави был мистиком, который в своих стихотворных произведениях (хикмет) изложил основы исламского вероучения и суфизма простым языком. Хикметы, которые читались в дервишеских братствах, способствовали распространению ислама в Туркестане и учения Ясави и тасаввуфа в Анатолии.

В свою очередь, «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни дает ключ к достижению счастья как в этом мире, так и в жизни после смерти. Основную тему этого произведения, которое не имеет себе подобных с точки зрения изложения тюрко-исламской философии, также составляет ал-инсан ал-камиль. Суфийская концепция Юсуфа Баласагуни практически не отличается от воззрений Ходжа Ахмеда Ясави. Он предстает как мыслитель, который не отрекается от земного мира, но пытается найти гармонию между бренным и вечным.

Ключевые слова

Ходжа Ахмед Ясави, Юсуф Баласагуни, ал-инсан ал-камиль, «Кутадгу билиг», «Диван-и хикмет»

* Проф., д-р, Университет Йылдырым Беязит, факультет гуманитарных и общественных наук – Анкара/Турция
fundatoprak25@hotmail.com